

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

УДК 908

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5984.2024/4.28>**Іванов В.М.**Національний технічний університет
«Харківський політехнічний інститут»

КОНФЕСІЙНЕ РІЗНОМАНІТТЯ В ХАРКОВІ 1880–1910-Х РОКІВ

Стаття присвячена огляду історії забудови Харкова храмами різних конфесій (окрім православних) в 1880–1910-ті рр. Особлива увага приділена архітекторам, що проектували вказані храми, стилістиці, в якій вони виконані ззовні та всередині, передумовам виникнення цих культових споруд та їх подальшій долі.

У вказаний час з'явилася низка храмів та інших споруд, які були важливою частиною громадського та релігійного життя міста. Це були римо-католицький костел, вірменський храм, лютеранська кірха, перші синагоги, караїмська кенаса, соборна мечеть. З перелічених споруд повноцінно збереглися й функціонують лише 2 споруди. Решта, на жаль, не вціліла або внаслідок терору радянського тоталітарного режиму, або в часи Другої Світової війни, внаслідок якої постраждало чимало як культових, так і житлових та адміністративних будівель Харкова. Хоча наприклад соборну мечеть побудували наново за старими кресленнями на тому ж місці.

В статті робляться висновки, що вказаний період історії Харкова можна без перебільшення назвати початком розквіту релігійної розбудови міста. Дуже багато храмів з'явилося саме тоді. Деякі з них збереглися до наших днів, та на жаль не всі. Також можна зробити висновок, що в цей період влада почала більш лояльно ставитися до конфесій, представлених на цих землях паралельно з православ'ям, що було домінуючою конфесією.

Храми як такі – це маяки, що направляють людину та допомагають не загубитися у вирі життєвих справ та не забути про душу. Тому дуже важливо їх берегти та відноситися до них благоговійно. Харків як у другій половині ХІХ ст., так власне і сьогодні, був і залишається містом, в якому представлена велика кількість різних релігійних течій. Це насамперед УГКЦ, РКЦ, лютерани, баптисти, мусульмани, іудеї, караїми тощо. Проте все ж таки православне християнство було й залишається домінуючою деномінацією, але це не заважає гарним дипломатичним відносинам між усіма конфесіями, що не може не радувати.

Стаття покликана повернути з небуття пам'ять про ті храми, що остаточно втрачені, та нагадати про важку й давню історію тих, що вціліли.

Ключові слова: храм, релігія, юдаїзм, інтелектуальна історія, Харків, мечеть, синагога, кенаса, краєзнавство, культурна пам'ять, культові будівлі.

Постановка проблеми. вважається, що у Харкові за імперської доби превалюючою конфесією було Православне християнство. Проте численні відомості доводять, що воно не було єдиною конфесією в цій місцевості. Дане дослідження покликане розкрити цю сторінку історії Харкова.

Об'єкт дослідження – історія релігійних течій Харкова другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Предмет дослідження – поява у Харкові 1880–1910х років нових культових споруд, конфесій, стилістика цих споруд та фінансування їх будівництва.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Історіографію можна розподілити за хронологією на дорадянську та сучасну (за радянських часів відсутні спеціальні наукові праці за цією тематикою в умовах гонінь на церкву та свідомого руйнування релігійних споруд). До дорадянської групи наукової літератури належать праці «История города Харькова за 250 лет его существования (1655–1905)» Д. І. Багалія, працю А. Н. Гусева «Харьков: его прошлое и настоящее», публікацію К. П. Щолкова «Историческая хронология Харьковской губернии». Джерелознавчу

цінність має також тогочасна періодика, а точніше хроніки подій у місті, висвітлені у виданнях «Вера и Разум», «Харьковские губернские ведомости», «Харьковские епархиальные ведомости», «Южный край».

До сучасної історіографії можна віднести праці з історії лютеранства, вірмен, іудеїв у м. Харкові, видані в наш час. Авторами їх виступили С. Г. Кочарян, Є. Котляр та ін. [1; 4; 5; 11].

Постановка завдання. Мета статті у комплексному дослідженні та систематизації історії виникнення та подальшої долі споруд релігійного призначення м. Харкова в означений період.

Виклад основного матеріалу. Перший вірменський священник у Харкові з'явився ще у 1870-х роках. Але це був роз'їзний священник, який виконував релігійні обряди для вірмен, які служили в армії, а також у місцевостях, де не було вірменських церков. Місцем його постійного проживання було обрано місто Київ. У зв'язку із збільшенням у Харкові чисельності парафіян вірмено-григоріанського віросповідання (до 1500 чол.), у 1900 р. вірменська громада звернулася до Нахичевано-Бессарабської вірмено-григоріанської епархіальної консисторії з проханням дозволити побудувати в цьому місті церкву. Харківська вірмено-григоріанська колонія обрала зі свого середовища «Піклування зі спорудження Харківського Вірмено-Григоріанського молитовного будинку». До його складу увійшли Богдан Худавердов, Гукас Гукасян та Григорій Саркісов [1, 134].

Архієпископ Нерсес Худовердян (1898–1918), глава Нахичевано-Бессарабської вірмено-григоріанської епархії, своїм розпорядженням від 3 листопада 1901 р. призначив священника Срапіона Самуеляна Тер-Хачатуряна парафіяльним священником. Харківський губернатор до особливого розпорядження дозволив отцю Самуеляну служити заутрені, вечірні та літургії в найманому будинку Сухоневої на вул. Дмитрівській, 24. У червні 1902 р. харківський вірмено-григоріанський молитовний будинок був переміщений до будинку на Інструментальному провулку, 3, що належав приват-доценту та лекторові Харківського імператорського університету Ріхтеру. У флігелі цього будинку квартирував священник вірмено-григоріанської колонії Срапіон Самуелян [2, 143].

30 травня 1902 р. опікунська рада направила прохання до Харківської міської думи про відведення під спорудження Харківського вірмено-григоріанського молитовного будинку незабудованого міського місця (600 квадратних сажнів), що

знаходився на Сумській вулиці біля ветеринарного інституту недалеко від кінця рейок. Прохання відхилили, оскільки «Міська Дума не знайшла можливості відвести під будівництво вірмено-григоріанського молитовного будинку ділянку землі, яку просило піклування».

З 1903 р. у «Харківському календарі» починає публікуватись вірмено-григоріанський календар. Відомо, що у Харкові на 1904 р. служив ще один вірменський священник – Тер-Давтян. З 1905 р. Вірменська церква вже була на вул. Чернишевській (церковний будинок № 5). Її офіційна назва – «Вірмено-Григоріанська домашня церква». У 1914 р. при церкві було відкрито вірменську школу.

У 1912 р. при церкві створили Опікунську Раду (ОР), куди входили відомі вірмени Харкова. Під час Першої світової війни (1914–1918) ОР на чолі зі священником Самуеляном розгорнула активну діяльність зі збору пожертв як для нужденних вірмен, так і для всіх біженців-вірменів, які прибували до Харкова. Робилися внески й до міських благодійних організацій. Вірменська релігійна громада брала активну участь у справах, пов'язаних із облаштуванням біженців.

Окрім вірмено-григоріан у місті проживали й вірмени-католики. Якщо 1879 р. їх налічувалося 5 чол., то 1897 р. вже 6830.

Вірменська католицька громада Харкова своєї церкви не мала. Це було пов'язано не лише з її нечисленністю, а й з тим, що ще в 1816 р. вірмено-католицький єпископат у межах Російської імперії перестав існувати, а всі вірмени-католики були передані під юрисдикцію католицьких єпископів. Харківська громада вірмен-католиків існувала при римсько-католицькому костелі Діви Марії. Він був побудований 1 грудня 1891 і розташовувався на вулиці Гоголя [3, 129].

Після жовтня 1917 р. в місті продовжувала діяти вірмено-григоріанська церква на вулиці Чернишевській, 5.

У католицькому храмі Успіння Приснодіви Марії згодом облаштували вірмено-католицьку каплицю.

З 1927 по 1938 рік було репресовано більшість релігійних діячів обох вірменських громад. 1938 року було закрито Вірмено-григоріанську церкву, а 10 грудня 1940 р. римо-католицький костел, з яким були пов'язані вірмени-католики.

Таким чином, у Харкові в період, що характеризується, існувало дві вірменські релігійні громади – григоріанська та католицька. І обидві були закриті до початку німецько-радянської війни.

Етнічний склад харківської католицької парафії був дуже неоднорідним, що відображало специфіку самого міста та всього регіону. Більшість були місцевими жителями польського походження, але також було багато вірмен, литовців, білорусів, чехів та німців. Сюди також входили громадяни Франції, Австро-Угорщини, Італії та Бельгії. Процес асиміляції доповнив етнічний склад парафії росіянами та українцями. Католицька громада також була соціально різноманітною. Сюди увійшли старші та середні органи державної адміністрації, судів та міліції (віце-губернатор К. Данзас, начальник поліції Слончевський, член Харківського районного суду Ян Тоболкевич, начальник губернатора Владислав Домбровський тощо), польські професори, які викладали в Харківському університеті, польські викладачі Ветеринарного інституту, заснованого 1850 року, а також католицькі вчителі Харківських гімназій та коледжів. Окрема група складалася з купців польського походження, які відрізнялися благодійною та соціальною діяльністю. Починаючи з 1870 року, в Харківській області також служили понад 1500 військовослужбовців, які зазвичай викликаються з Келецької губернії. У 1970-х роках будівництво Південної залізниці та встановлення телеграфу та телефону привезли до Харкова велику армію польських фахівців [4].

Центром польської громади завжди була місцева католицька церква, де можна було молитися рідною мовою і поспілкуватися з земляками. Харківські католицькі священики, самі поляки за національністю, доклали великих зусиль, щоб об'єднати польську колонію в Харкові та всю багатонаціональну католицьку громаду. Цікаво, що багато священиків, які служили в харківській парафії, розмовляли основними європейськими мовами. Це дозволило їм вільно спілкуватися з іноземними католиками. Особливо великий внесок у розвиток харківської парафії зробив Петро Кисаржевський, який був настоятелем (курат) більше 30 років. З його участю колишні політичні вигнанці, учасники повстання 1863 року, були призначені вікарійськими священиками Харкова вікаріями священиків. І. Войцеховський, М. Захарчик, А. Габшевич, І. Бутерлевич. Також його зусиллями та зусиллями Церковного Собору 1 жовтня 1878 року було відкрито богодільню для іноземців на 20 місць у цегляній будівлі, новозбудованій за пожертвування парафіян. Богодільня розташовувалася поруч з церквою на вул. Чернишевська, 9. Гості користувалися кімнатою, освітленням, опаленням і водою. Вони їли за свій рахунок.

У той же час польська колонія в Харкові створила аматорський театр, який мав на меті, зокрема, зібрати кошти для католицьких благочестивих установ та допомогти бідним римо-католикам, включаючи нужденних студентів Харківського університету та Технологічного інституту, та польських сімей, ув'язнених у харківській в'язниці [2].

До 1886 року харківська парафія налічувала близько 3000 парафіян, до яких потрібно додати 1500 католицьких солдатів. Звичайно, маленька церква вже не могла вмістити всіх. Тому Церковний Собор спільно з настоятелем приступають до роботи над будівництвом нового храму. Незабаром було отримано схвалення. А на церковній землі почалося будівництво церкви за проектом і під безпосереднім керівництвом архітектора Б. Михаловського. 1 грудня 1891 року новозбудований храм на честь Успіння Пресвятої Богородиці був освячений настоятелем о. П. Кисаржевський.

26 липня 1892 року єпископ Могильовської архієпископії Франциск Симон урочисто освятив головний вівтар храму Успіння Діви Марії в Харкові, який на той час мав 4 вівтарі: Успіння Пресвятої Богородиці, Розп'яття Спасителя (з іконою, зробленою Г. Семирадським спеціально для Харківської церкви), святителя Йосипа і святого Антонія Падуанського.

Праворуч від вівтаря Успіння Пресвятої Богородиці, де стояла мармурова статуя Діви Марії, стояла амвона, вхід в яку був християнський. Під амвоном стояла статуя Святої Петри. Картини з іконами вішали на стіні в спеціально розроблених нішах. У храмі також були дубові сидячі лавки та дві майстерні конфесії (конфесії). На дзвіниці встановили три дзвони

Харківські католики також дбали про місце останнього притулку для своїх померлих. На початку 1950-х років католицьке кладовище розташовувалося на вул. Німецька (пізніше Пушкінська), поруч з лютеранською. Разом з парафіянами Лютеранської церкви була побудована цвинтарна каплиця, де проходила похоронна церемонія. На кладовищі поховано багато вчених, художників, генералів і офіцерів, а також звичайних людей, які сприяли розвитку Харкова [4].

У 1895 році також за безпосередньої участі о. П. Кисаржевського, Церква встановила Опікунство над римо-католицькими бідними, яке дбало про всі уподобані Богу установи. Це включало милостиню для іноземців, школу для бідних, а згодом притулок для хлопчиків імені М. К. С. Вагнера, який був жорстоко вбитий у Харкові. У 1900 році ректор о. П. Кисаржевський помирає і його замі-

ное о. Петро Крисяк. У 1905 році його замінив о. Ігнатий Чайєвський – майстер богослов'я, який добре знав 7 європейських мов. Будучи душею всіх римо-католиків харківської парафії, він брав активну участь у створенні організації, офіційно названої Харківською польською громадською асамблеєю «Польський дім» у грудні 1909 року [4].

Початок Першої світової війни в 1914 році приніс до Харкова велику армію біженців з Королівства Польщі та інших західних країн. За офіційними даними, у 1915 році в Харківській губернії залишилося понад 120 тисяч біженців. Кілька тисяч військовополонених з Австро-Угорщини працювали в Харківській області та в Донецькому басейні. Багато людей лікувалися в харківських військових лазаретах. Більшість з них були католиками різних національностей (німці, чехи, угорці, поляки). Багато (понад 1000 осіб), помервши від ран і хвороб, назавжди залишилися в Харкові і були поховані на Кирило-Мефодіївському кладовищі [4].

З 1915 року Харків також приймає вірменських біженців з Туреччини. В основному вони були католиками. Через деякий час священник о. К. Егоніан. До 1917 року в Харкові та Харківській області служили понад 10 священників, які їздили в найвіддаленіші куточки губернії для церковних потреб.

Більшовицька Жовтнева революція 1917 року та проголошення незалежності Польщі в листопаді 1918 року призвели до великого відтоку польського населення на їхню історичну батьківщину. У Харкові залишається невелика частина польського населення, яке чомусь не змогло піти, або, вірячи новому уряду, не захотілося покидати батьківщину. Більшість німців, які проживають у Харкові, покинули місто разом з німецькими окупаційними підрозділами в 1918 році. Французька колонія, яка колись була численною, також припинила своє існування. Нова влада розпочала комуністичний експеримент, борючись з Церквою. Церковне майно було розграбовано, багато святині осквернені, а священників і багатьох парафіян застрелили в підземеллях Чеки і НКВС. До 1938 року Римо-католицька церква в більшовицькій Росії була майже зруйнована після 20 років страшного терору.

Щодо іудаїзму картина в зазначений період була така. Через сорок років після використання маєтку в якості «Міщанської» синагоги будівля була напівзруйнована в 1906 році і повинна була бути знесена. До 1913 року на її місці була побудована велична хорова синагога, яка стала важливою

міською пам'яткою і оплотом єврейської еліти міста (вул. Г. Сковороди, 12) [5].

Будівлю спроектував петербурзький архітектор Яков Германович Гевірц (1879–1942) і, як і всі численні «єврейські» проекти цього архітектора, втілили архітектурні ідеї модернізованого Сходу. Це був єдиний випадок на українських землях, коли в Санкт-Петербурзі замовляли проект синагоги. З ініціативи громади був оголошений офіційний архітектурний конкурс, терміни і результати якого були опубліковані в столичному журналі «Архітектор» в 1909 році. Крім нього було представлено безліч інших цікавих проектів, які відображали різноманітні і модні пошуки єврейського національного стилю в той час [5].

Вони хотіли побудувати синагогу по червоній лінії по вулиці Пушкінській. Але цього не допускала близькість розташування Свято-Миколаївського собору, який згодом був знесений в 1930-х роках. Для дотримання законної мінімальної відстані між синагогою та церквою в 100 фат будівля розташовувалася в задній частині двору. У будівництві синагоги взяли участь харківські архітектори М.Ф. Піскунов та В.А. Фельдман, автор іншого проекту синагоги, який отримав II премію. Побудована будівля мала молитовний зал площею 450 м² і розрахована на 900 місць. Висота купола склала 42 м, залу – 30 м «довжина бічного фасаду становила 50 м, а загальна площа – понад 2000 м². Стиль будівлі – романтичний модерн, що поєднує романо-готичні мотиви зі стилізованими вежами, виступами і контрфорсами з характерним мавританським куполом.

Як і багато хороших синагог того часу, на другому поверсі були побудовані відкриті жіночі галереї і закривали молитовний зал з трьох сторін, за винятком східної, де була вітварна шафа – Арон Кодеш.

Офіційно синагога була заснована 30 травня 1910 року [6].

Під час церемонії публічний рабин Г. С. Б. (Шолом) Епштейн закликав Харків, щоб «... цей храм Божий, який зараз будується, повинен включати російських євреїв, які мають усі громадянські права, прославляти Ім'я Господнє...» Однак всі громадянські права євреїв придбали лише в перші роки радянської влади. Тоді ж почалася жорстока атеїстська кампанія, і синагога стала її центральним символом [6].

У 1923 році головну синагогу тодішньої столиці України експоненціально забрали у віруючих «на прохання єврейського пролетаріату», а Єврейський робітничий клуб імені М. Третього Інтерна-

ціоналу. До середини 1930-х років майже всі інші синагоги та каплиці міста, що налічували щонайменше сім, мали таку ж долю.

Після війни громада безуспішно намагалася повернути будівлю синагоги, але вона поступово була обладнана дитячим кінотеатром, а пізніше, у 1950-х роках, Спортивним товариством «Спартак». При цьому в 1954–60-х роках інтер'єр був реконструйований під потреби тренажерного залу. У 1990 році будівля була повернута громаді, відреставрована і нині є духовним центром харківського єврейства [5].

Важливо також згадати про такий етнос, як караїми. Їх молильні будинки називаються кенасами. Перша харківська кенаса з'явилася в 1853 році у Подільському провулку, в колишньому будинку Ізмайлових. Молитовний будинок караїмів був затверджений урядом у 1873 році. На побудову окремої будівлі караїмської кенаси внесли кошти 36 караїмських сімей. Сучасна кенаса була побудована в 1891–1893 році за проектом архітектора Бориса Покровського на розі Подільського провулку та Кузнечної вулиці [7].

Газзаном Харківської караїмської кенаси в 1871 році став Султанський Моше Маркович. З 1899 року по березень 1917 року старшим газзаном кенаси був Газзан Фенерлі Мордехай Елієзерович [2]. З літа 1917 року до закриття кенаси у 1929 році настоятелем караїмської кенаси був газзан Шамаш Яків Борисович.

Караїмська громада була розпущена радянською владою в 1929 року. В будівлі кенаси влаштувався клуб-музей. Пізніше в будівлі розташовувалася транспортна організація. За радянських часів зовнішній вигляд будівлі зазнав змін: внутрішній простір був розділений на два поверхи, у зв'язку з чим змінені форма вікон і додані вікна другого поверху, зникли Скрижалі Заповіту, які прикрашали карниз, а також огорожа навколо будівлі [7].

На початку 1990-х років реєстрацією караїмського національно-культурного товариства «Карай» опікувався нащадок першого харківського газзана Валентин Капон-Іванов, композитор, диригент і педагог. У 1995 році товариство нарешті вдалося легалізувати. У 2006 році кенаса була повернута караїмській релігійній громаді. На сьогодні (2021 рік) харківська кенаса єдина на континентальній частині України, яку вдалося повернути караїмам. Пояснюється це нечисленністю караїмів, і, відповідно, браком коштів для відновлення і утримування кенаси [7]. Кенаса

постраждала внаслідок обстрілів російських військ 31 березня 2022 р. [8].

Також в означений період збільшується чисельність **мусульман**.

Академік Дмитро Багалій у своїй праці «Історія Харкова за 250 років його існування» згадує мусульманську громаду міста, яка налічувала 38 татар у 1866 році та 760 у 1897 році. [2] Таке зростання було обумовлено кватруванням татаро-башкирського кавалерійського підрозділу в місті під час російсько-турецької війни. Запит на затвердження плану будівництва «мухамметанської мечеті» від харківської мухамметанської громади було подано до будівельного відділу Харківської ради 24 лютого 1906 року. У 1906 році на березі річки Лопан була побудована мечеть, яка була відкрита напередодні Рамадану. Першою муллою мечеті був Мухаммед Рахім Алімович Узбяков, який також був імамом. Більшість місцевих татар були сунітами, але невелика шийтська громада не мала власної мечеті і відвідувала Соборну мечеть в свої найбільш шановані релігійні дні [2].

Під час революції будівля була експропрійована владою. У той час на його території розташовувався тир. 18 липня 1922 року мусульманська громада підписала угоду з Харківською Радою робітничо-селянських депутатів, в якій говорилося про прийняття громади на баланс. У свою чергу на мусульманську громаду поставили такі обов'язки: «Захистити державний скарб...». 19 грудня 1923 року був затверджений Статут Харківської мусульманської парафіяльної релігійної громади, метою якої було «об'єднання громадян мусульманської віри в Харківській губернії». У 1926 році мусульманська громада налічувала 614 осіб. Серед них: 328 чоловіків та 286 жінок (особи віком від 18 років вважалися членами громади) 242 неграмотні, 343 були неписьменними, 21 – із середньою освітою та 8 з вищою освітою; 146 – робітники, 102 – працівники, ремесла та купці, відповідно 53 та 51; більшість жінок (229) були «домогосподарками» [9].

В середині листопада 1913 року в Харкові освятили новий **лютеранський** храм. Він був побудований на місці колишньої, першої лютеранської церкви, яка існувала 83 роки.

В історичному довіднику «Харків. Його минуле і сьогодні», написане і опубліковане в 1902 році Олександром Гусевим, свідчить, що «інформація, збережена в церковних літописах і архівних документах з 1768 року, свідчить про те, що лютерани постійно жили в Харкові, але через свою невелику

чисельність вони ще не приєдналися до парафії» [10].

Ще наприкінці XVIII століття харківські лютерани, переважно німці, не мали постійного пастора, і до 1823 року богослужіння проводилися або у квартирі священика, або у вільних університетських кабінетах, які сприятливо розподілялися академічними органами. Поки, нарешті, новий пастор Йоганн Розенштрауч не домовився з тодішнім ректором університету Джунковським про надання харківським лютеранам постійними приміщеннями для їх релігійних обрядів. Також в 1823 році активний пастор звернувся до Московської консисторії за дозволом почати збирати гроші від лютеранських громад Росії на будівництво церкви в Харкові [11].

У той час церкви всіх віросповідань будувалися виключно на приватних пожертвуваннях, гроші збирали, як то кажуть, весь світ. Дозвіл на будівництво церкви було надано за умови, що половина суми, необхідної для будівництва, буде зібрана в Харкові.

Через чотири роки було дозволено саме будівництво, а 12 травня (старий стиль) 1827 року, в день Вознесіння Господнього, був урочисто закладений перший камінь лютеранської церкви [2]. Дах був готовий до осені. Рівно через 3 роки, також в День Вознесіння, яке відбулося 15 травня, церква була освячена. Новий імператор Микола I сприяв будівництву лютеранської церкви в Харкові. На прохання місцевої громади монарху було запропоновано пожертвувати 2000 рублів [11].

Перша євангельська католицька церква Вознесіння була побудована в класичному стилі, що панував в той час і нагадував древню церкву.

До початку XX століття перша Харківська лютеранська церква була дуже напівзруйнована. Тодішня пастор Емілі Берг почала збирати пожертви на ремонт, але померла, як тільки розпочав підприємство. Максиміліан Стендер, новий головний пастор, який змінив свого попередника в 1907 році, вирішив не ремонтувати стару церкву, а побудувати на її місці нову.

Навесні 1912 року харківські газети повідомляли, що «почнуть» знесення старої церкви, а на початку будівництва нової церкви. Пожертвування на будівництво нової церкви надходили до останнього моменту. Наприклад, в грудні 1912 року Південна територія повідомила, що виручка від якої пішла на будівлю церкви. Газета відзначила «типово німецький» характер свята, де продавалися недорогі дрібнички, кафе і «виглядало як сільський кнейп з пивом, вином та грою в лоте-

рею». А в липні 1913 року газета повідомила про Партнерство Гелферих-Саде, один з найбільших сільськогосподарських інструментальних заводів Харкова та Росії [11].

Новий лютеранський храм був побудований архітектором з Санкт-Петербурга А. Ф. Герхардом (з'являється написання Герхардт). На жаль, я ніде не міг знайти стенограму його ініціалів або взагалі ніякої інформації про нього. Можливо, це пов'язано з тим, що Харківська церква була першим храмом архітектора і останнім.

Церква була побудована дуже швидко. Навіть недбайливі російські робітники, які не влаштували будівельників і були замінені виписаними з Німеччини менш ніж за півроку до завершення робіт, не вплинули на швидкість.

Нарешті, 18 листопада 1913 року харківські газети повідомляли про освячення нового лютеранського храму. Наприклад, ось що написала «Південна земля» у своїй статті «Торжество освячення Німецької Церкви»:

«... Новий храм вражає не стільки своєю величиною за розмірами, скільки простотою і величиною, особливо всередині, де багато світла і простору, завдяки тому, що храм побудований за принципом його центрального розташування, тобто у вигляді кола з нішею для вітваря, і ця ніша займає таке місце, що вітвар видно навіть з боків, з самих крайніх бічних місць. По всьому храму бігають хори, з великим виступом проти вітваря для органу, який зараз відрізняється своїми розмірами, а також виступом для співаків [11].

Внутрішня висота храму становить близько 7 фазонів (близько 15 метрів – Ф.Д.), діаметр – 10 сажі. (трохи більше 20 метрів – Ф.Д.). Храм досі пофарбований в світло-жовто-сірий колір і тільки в вітварі; поверх темно-синього панно є орнамент давньонімецької писемності. Сам трон знаходиться біля підніжжя великого білого мармурового хреста. На лівому куті вітварної арки розташована велика амвона, спроектована так, щоб спікер можна було почути і побачити у всіх кутках церкви. З правого боку стіни розташована картина маслом великого масштабу Вознесіння Господнього, в ім'я якого був побудований храм.

Вчора з нагоди святкування територію навколо вітваря прикрашали тропічними рослинами, а підлогу покрили живими квітами. З боків були розставлені штори з гортензій і білих хризантем.

Саму церкву прикрашали гірляндами зелені.

Церква освітлена великою металевою люстрою, також старовинного німецького стилю, з матовими кульками на 2300 свічок. Потім матові,

чотирикутні ліхтарі висвітлюють вітвар з двох сторін. [11]

Вітвар, прикрашений малиновим шарфом, має золоту вишивку написом: «Ich bin das Licht der Welt» (перші слова фрази Ісуса: «Я – світло світу: хто слідує за Мною, не буде ходити в темряві, а матиме світло життя», Івана 8:12). На тій же малиновій дошці, яка прикрашає кафе, Прикрашаючи амвону проповідника, є наступний напис: «Dein Wort die Wahrheit» («Слово Твоє істина» – слова Ісуса, звернені до Отця під час молитви за його покинутих учнів, Івана 17:17).

Меблі в церкву ще не доставлені; вона не була побудована вчасно; вона буде легкою, вигнутою, у вигляді лавок, з підйомними сидіннями і підставками. Поки що крісла встановлені і їм досить тісно. Є 1200 стільців. Приблизно стільки ж місць буде доступно пізніше для сидіння [11].

Головний вхід до храму знаходиться в його первісному місці, як у старовинній церкві, з висіченими над аркою переднього ганку слова: «Eine feste Burg ist unser Gott» («Наша оплот – Вічний Бог» – слова з однойменного гімну, написаного Мартіном Лютером). Висока дзвіниця храму вінчає вхід і прикрашена годинником, який має величезні циферблати з чотирьох сторін, щоб їх можна було побачити з великої відстані. У верхній частині міста не було годинникових веж, і тепер цей недолік буде заповнений. Навколо храму побудують паркан, частина його вже готова.

До речі, орган в новому храмі був також відремонтований: його асортимент розширено з 24 регістрів до 36.

Після урочистого освячення, в якому взяла участь високопоставлені чиновники Харківської губернії та багато почесних гостей, всі переїхали до прилеглої будівлі Воскресенської жіночої гімназії (в теперішньому провулку Мар'яненка, нині банку), де підсмажили та виголосили виступи на честь заходу до шампанського. Святування завершилося концертом [11].

Архітектор Герхард спроектував нову лютеранську церкву в Харкові в традиціях мюнхенської школи професора Теодора Фішера, популярної на рубежі 19–20 століть. Він намагався поєднати історичні стилі, характерні для середньовічної Німеччини, з новими, тому Харківська церква поєднала риси романського стилю – простий, без зайвих деталей, і модерн з новими формами. Храми такого типу особливо поширені на півдні Німеччини, Швейцарії, Австрії. Вони існують і в інших країнах.

Церква була дуже незвичайною, нетиповою для Харкова будівлею. Однак він не вижив дуже довго.

Після Жовтневої революції 1917 року, коли намагалися викоринити релігію, лютеранська громада Харкова почала стрімко занепадати. Напередодні революції в Харкові було близько 4000 чоловік, до кінця 1930-х років громада не мала навіть тридцяти парафіян.

За даними дослідників історії харківських лютеран, 10 липня 1938 року на останній зборах членів громади відвідали лише 27 осіб. Вони подали заяву до відділу культу Харківської міської ради про закриття громади через малу кількість та відсутність пастора. 4 серпня на засіданні Президії міськради харківські лідери вирішили «задовольнити прохання робітників».

Храм також був закритий. Дивно, але його не знесли. Можливо, на шляху потрапила війна, під час якої йому пощастило вижити. Старіючи, він чекав другої хвилі боротьби з «опіумом для народу», яку почав Микита Хрущов.

На початку червня 1958 року в харківській газеті «Красне Знамя» якийсь Л. Писаренко опублікував статтю, в якій він обурився тим, що занедбана церква руйнує одну з кращих частин міста. Це був смертний вирок унікальну будівлі. Того ж року храм був знесений [11].

Висновки. Вказаний період історії Харкова можна без перебільшення назвати початком розквіту релігійної розбудови міста. Дуже багато храмів з'явилося саме тоді. Деякі з них збереглися до наших днів, та на жаль не всі. Також можна зробити висновок, що в цей період влада почала більш лояльно ставитися до конфесій, представлених на цих землях паралельно з православ'ям, що було домінуючою конфесією.

Храми як такі – це маяки, що направляють людину та допомагають не загубитися у вирі житейських справ та не забути про душу. Тому дуже важливо їх берегти та відноситися до них благоговійно. Харків як у другій половині XIX ст., так власне і сьогодні, був і залишається містом, в якому представлена велика кількість різних релігійних течій. Це насамперед УГКЦ, РКЦ, лютерани, баптисти, мусульмани, іудеї, караїми тощо. Проте все ж таки православне християнство було й залишається домінуючою деномінацією, але це не заважає гарним дипломатичним відносинам між усіма конфесіями, що не може не радувати.

Список літератури:

1. Кочарян С. Г. Армянская община Харькова (1863–2010 гг.). Х.: ХНУ имени В. Н. Каразина, 2013. 244 с.
2. Багалея Д. И. Миллер Д. П. История города Харькова за 250 лет его существования (1655–1905). Т. 1. Харьков, 1993.
3. Пивоварська К. Б. Вірменська національна меншина в Україні у 20-ті – 30-ті роки ХХ століття: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Полтава, 2003.
4. Жур М. Історія римсько-католицької церкви в Харкові. *Харківсько-Запорізька дієцезія РКЦ*. URL: <https://www.catholic-kharkiv.org/eparhiya/istoriya/istoriya-rimsko-katolitskoyi-parafiyi-v-harkovi/> (Дата звернення: 20.11.2024).
5. Котляр Е.А. Еврейский Харьков. Путеводитель по истории, культуре и местам памяти. Харьков: Центр Востоковедения Харьковской государственной академии дизайна и искусств, 2011. 172 с.
6. Солдатенко Я., Слободюк С. Культурные сооружения. *Киевский район: История и современность*. Харьков: Исполнительный комитет Киевского районного совета города Харькова, 2004. 176 с.
7. Лейбфрейд А. Ю., Полякова Ю. Ю. Харьков. От крепости до столицы. Харьков, «Фолио», 1998.
8. От обстрелов пострадала караимская кенаса в Харькове. *JewishNews*. URL: <https://jewishnews.com.ua/society/ot-obstrelov-postradala-karaimskaya-kenasa-v-harkove> (Дата звернення: 20.11.2023).
9. Мечеть – Харків. *Духовне управління мусульман в Україні*. URL: <https://islam.ua/uk/filii-dumu/m-kharkiv> (Дата звернення: 20.11.2024).
10. Гусев А. Н. Харьков: его прошлое и настоящее. Х., 1902.
11. Сергеев И., Вардашко В., Савченко О. Немецкая евангелическо-лютеранская община г. Харькова: очерк истории. Х.: Оригинал, 2003. 83 с.

Ivanov V.M. CONFSSIONAL DIVERSITY IN KHARKIV IN THE 1880S–1910S

The article is devoted to a review of the history of Kharkiv's buildings of churches of various denominations (except for the Orthodox) in the 1880s–1910s. Particular attention is paid to the architects who designed these churches, the style in which they were made inside and outside, the prerequisites for the emergence of these religious buildings and their further fate.

At that time, a number of churches and other buildings appeared that were an important part of the city's social and religious life. These included a Roman Catholic church, an Armenian church, a Lutheran church, the first synagogues, a Karaite kenesa, and a cathedral mosque. Of these buildings, only 2 are fully preserved and functioning. The rest, unfortunately, did not survive either as a result of the terror of the Soviet totalitarian regime or during the Second World War, which damaged many religious, residential, and administrative buildings in Kharkiv. Although, for example, the cathedral mosque was rebuilt according to old drawings on the same site.

The article concludes that this period of Kharkiv's history can be called, without exaggeration, the beginning of the flourishing of the city's religious development. Many churches appeared at that time. Some of them have survived to this day, but unfortunately not all. It can also be concluded that during this period the authorities began to be more loyal to the denominations represented on these lands in parallel with Orthodoxy, which was the dominant denomination.

Churches as such are beacons that guide people and help them not to get lost in the whirlwind of worldly affairs and not to forget about their souls. Therefore, it is very important to protect them and treat them with reverence. Kharkiv, both in the second half of the nineteenth century and today, was and still is a city with a large number of different religious movements. These are primarily the UGCC, the RCC, Lutherans, Baptists, Muslims, Jews, Karaites, and others. However, Orthodox Christianity has been and remains the dominant denomination, but this does not prevent good diplomatic relations between all denominations, which is good news.

The article is intended to bring back from oblivion the memory of those churches that were finally lost and to recall the difficult and ancient history of those that survived.

Key words: temple, religion, Judaism, intellectual history, Kharkiv, mosque, synagogue, kenesa, local history, cultural memory, religious buildings.